

ТУРКИСТОН ЎЛКАСИ МИЛЛИЙ МАТБУОТИДА МАЪРИФАТПАРВАРЛИК ҒОЯЛАРИНИНГ ТАРҒИБ ҚИЛИНИШИ

(XX аср бошлари)



Нилуфар Шухрат қизи Қудратова

Тарих фани ўқитувчиси,

Ўзбекистон халқаро ислом академияси

ҳузуридаги "Ziyo-zukko" умумтаълим мактаби



<https://doi.org/10.37547/jcass/volume02issue04-a4>

Аннотация: Мазкур мақолада XX аср бошидаги Туркистонда ислом маърифатини ўрганиш миллий матбуот манбалари, Туркистоннинг ижтимоий-маърифий ҳаётида матбуотнинг тутган ўзига хос ўрни ва аҳамияти ҳақида маълумотлар берилди. Қолаверса, жадидларнинг илм-маърифатни тарғиб этиш ва ўлкада замонвий илм масканларини кенг жорий этиш оид фаолиятлари ҳамда ўша давр ижтимоий-сиёсий воқеаларига бағишланган мақолалари, илмий ижод намуналарида маориф тизимини ислоҳ қилиш масалалари ёритилди.

Калит сўзлар: жадид, матбуот, “Тараққий”, “Осиё”, “Изҳор ул Ҳақ” “Шухрат”, “Хуршид” рус-тузем, янги усул мактаби, миллий тарбия, маориф, ислоҳот, тафаккур.

ЖИЗНЬ, ПОСВЯЩЕННАЯ ИДЕИ НАЦИОНАЛЬНОГО ПРОБУЖДЕНИЯ

Нилуфар Шухрат қизи Қудратова

Аннотация: В статье приведены сведения о национальных печатных источниках исследования исламского просвещения в Туркестане в начале XX века, об особой роли и значении прессы в общественно-просветительской жизни Туркестана. Кроме того, деятельность джадидов по пропаганде науки и просвещения и повсеместному внедрению современных научных учреждений в стране, а также статьи, посвященные общественно-политическим событиям того периода, вопросам реформирования системы образования в научных произведениях.

Ключевые слова: джадид, пресса, «Тараққий», «Осиё», «Изҳор ул Ҳақ» «Хуршид», «Шухрат», рус-тузем, школа нового метода, национальное образование, образование, реформа, мышление.

A LIFE DEDICATED TO THE IDEA OF NATIONAL AWAKENING

Nilufar Shuhrat kizi Kudratova

Abstract: The article provides information about the national press sources on the study of Islamic enlightenment in Turkestan in the early twentieth century, the special role and importance of the press in the socio-enlightenment life of Turkestan. In addition, the activities of the Jadids on the promotion of science and enlightenment and the widespread introduction of modern scientific institutions in the country, as well as articles on socio-political events of that period, the issues of reforming the education system in scientific works.

Keywords: jadid, press, “Taraqiy”, “Osiyo”, “Izhor ul-Haq”, “Khurshid”, “Shuhrat”, rus-tuzem, new method school, national education, education, reform, thinking.

Кириш

Ўзбекистон халқи миллий мустақилликка эришган кундан бошлаб, мамлакат тарихини бирламчи манбалар асосида ўрганиш ва яратиш, тарихий ҳақиқатни тиклаш масаласига алоҳида эътибор қаратди[1].

Мамлакатимиз раҳбари томонидан “Дунёда глобал хавф-хатарлар кучайиб бораётган ҳамда миллий ўзликни англаш ва ҳақиқий тарихимизни тиклаш ҳар қачонгидан ҳам муҳим аҳамият касб этаётган бугунги даврда мустабид тузум томонидан шафқатсиз қатағон қилинган давлат ва жамоат арбоблари, илм-фан, маданият ва санъат, адабиёт намояндаларининг, оддий касб эгаси бўлган минглаб юртдошларимизнинг номлари ва хотираларини абадийлаштириш, уларнинг жасорати ва матонатини мисолида ёш авлодимизни Ватанимиз ва халқимизга муҳаббат ва садоқат руҳида тарбиялаш долзарб вазифа” эканлигини таъкидлаб ўтдилар. Бу борада қабули қилинган “Қатағон қурбонларининг меросини янада чуқур ўрганиш ва улар хотирасини абадийлаштиришга доир қўшимча чоратadbирлар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармойиши ҳам айнан тарихий

маълумотларни холис ва ҳаққоний ўрганиш орқали мамлакатимиз мустақиллиги қандай оғир ва машаққатли курашлар билан қўлга киритилганини, бугунги эркин, озод ва обод ҳаётимизни асраб-авайлаб, қадрлаб яшаш кераклигини янада чуқур англашга хизмат қилишига йўналтирилган. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 30 сентябрдаги “Маърифатпарвар жадиличлик ҳаракати намояндаларини мукофотлаш тўғрисида”ги Фармони ҳам бу борадаги фикримизнинг далилидир. Юқоридаги мақсадлар билан муштарак ҳолатда ХХ асрнинг дастлабки йилларида газеталар ва журналлари ҳақида бир оз мушоҳада қилишга аҳд қилдик. 1906 йили Тошкентда Исмоил Обидов томонидан 14 июндан ҳафтасига икки мартаба “Тараққий” газетаси ташкил қилинди [2]. Газета ўша даврдаги Туркистоннинг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ҳаётида бўлаётган ўзгаришлар ҳақида хабар бериш билан бирга илмий, адабий мақолаларни ҳам эълон қилиб турган. Масалан, “мамлакат хабарлари”, “хорижий хабарлар”, “телеграф хабарлари”, “Тошкент ахбори” рукнлари остида янгиликлар берилган. Бундан ташқари, “Тараққий” газетасида тижорат масалаларига оид эълонлар ҳам бериб борилган. Газетанинг 1906 йил

Тарих / История / History

биринчи сонда “ҳозирда ижтимои, калом, матбуот учун берилган харит(харажат)лар; тушак устида оғзига сув томизилиб турган оғир хастадек эканини тилсиз ва кўр табиблар ҳам тасдиқ этурлар”[3] деб билдирилган фикрлар ўша даврдаги ҳукуматнинг матбуот соҳасига эътиборсиз муносабатда бўлганлигидан дарак беради. Бундай фикрларнинг очикдан-очик эълон қилиниши, мамлакатга демократик ғояларнинг кириб келганлигини кўрсатади. Газета “Нажот: маслакда сабот, тўғрилиқда ижобат” шиори оситида фаолият юритиши унинг бирдамлик, ҳамфикрлик, мустақиллик учун кураш масалаларини ҳам тарғиб қилганлигига ишорадир. Ушбу фикримизнинг тасдиғи сифатида мазкур сонда босилган “Тошкентда 14-июнь” мақоласида “Биз мусулмонларни хурриятга ҳақлари борми?”[3], деб савол қўйиб, маърифатсизлик, илмсизлик ҳукмрон бўлган жамият ҳеч қачон эркинликка эриша олмаслиги таъкидланади.

Натижалар ва мулоҳаза

“Тараққий” газетасининг илк сонидан босилган ҳар бир мақолада маориф ва мактабларни ислоҳ этиш, ислом дини қоидаларига амал қилиш ғоялари асосий ўрин тутди[3]. Мунавварқори Абдурашидхоновнинг “Бизнинг жаҳолат – жаҳлий мураккаб” мақоласини мисол қилишимиз мумкин. Унда, “...бу жаҳолат натижасида ўзимиз ерлик мусулмонлардан ўлдуғимиз ҳолда мусофир рус ва яҳудийлар эшигида мардикор ва хизматчи ўлдук. Ва бу жаҳолат хоҳишидурки, миллат фойдаси учун жонини қурбон қилмоққа лойиқ арслон каби йигитларимиз бутун миллатни ўйларидан чиқариб истеъдод ва ғайратларини чойхона ва пивахоналарига сарф

этмакдадурлар”[4]. Мақола давомида Мунавварқори мактаб таълимини ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратишни, мактабда ўқитиладиган фанларни қайта кўриб чиқишни, фанлар ўқувчиларнинг ёшларига муносиб тақсимлашни илгари суради. Шунингдек, “Агар бизларнинг мактабларимиз бошқа миллат мактаблари каби бир низомга қўйилиб яхши муаллимлик вазифасини лавозимича адо қилурлик кишилардин муаллимлар тайин қилинса эди, маъсум авлодларимиз руҳий ҳаётига, дунё ва охиратни саодатиға биринчи сабаб ўладурғон илм ва маорифдин бу даражада маҳрум ўлмагига сабаб ўлмас эдук”[4] каби фикрларни билдиради. “Мадрасаларга оид” сарлавҳаси остида босилган мақолада мадрасалар ва мактабларнинг бугунги аянчли аҳволи ифодаланади. Бу масалада, профессор Н.И.Веселовский “Биз маданият олиб келдик, деб ўйлаймиз. Бўйсундирилган осиеликларга тинчлик ва осойишталик бердик, деб ўзимизни овутамиз. Аммо булардан ҳам юксак бир олий туйғу борки, бу – миллат ва унинг миллий ифтихоридир. Мусулмонлар ҳолини тушунишимиз керак. Сиёсий ўлим оғир, миллий ўлим эса ундан ҳам оғирроқ. Бизнинг ҳукмронлигимизда эса улар шундай ҳолга тушдилар. Бас, шундай экан, ҳукмронлигимизга қарши ғалаёнлар рўй берса ажабланишга ўрин йўқ. Шундай миллий манфаатлар борки, улар халқ оч ёки тўқлигидан қатъи назар, бир кунмас бир кун ўзини намоён этажак”[5].

Кўп вақт ўтмасдан “Тараққий” газетаси подшо Россияси маъмурияти томонидан фаолияти тўхтатилади. Газета саҳифаларида берилган мақолалар Туркистонда миллий матбуотнинг юзага келишида ўзига хос замин ҳозирлади. 1906 йилнинг 6

Тарих / История / History

сентябридан Мунавварқори “Хуршид”, 1907 йил 1 декабрдан Абдулла Авлоний “Шухрат” газеталари, 1908 йил апрелидан Аҳмаджон Бектемиров муҳаррирлигида “Осиё” газетаси нашр этила бошланди. Кейинги даврларда матбуот фаолиятининг асоси ривожланиб борилди. Масалан, Туркистон вилояти газетининг 1908 йил 5-сонида “Исҳоқхон тўра улуми диния ва фания ва адабияда устози комиллиғи билан бутун Фарғона ва дигар жиҳат Осиёи Вустода инкор ўлунмас даражада бир мавқеъи мумтози тутмушдир. Исҳоқхон тўра улуми динияда мударрисдур, фунуни дунявийда, билосубҳа, архитектор, техник ва механик ва физикия илминда тилифонист, тилиғрофист ва яна химик десак яна оздур, чунки бу илмларни билур. Исҳоқхон тўра олим ва фозил бир зоти олий бўлиб, бу турфа фазоили инсонияга молик... Баъзи ихтироти ҳам бордур”[6], дейилади. Ибрат 1913 йилда “Ал-Тижор ал-Наманган” номли газета нашр этишга ҳаракат қиллинганлиги ҳақида “Вақт” газетасида шундай дейилади: “Наманган мўътабариндин Исҳоқ қози ҳазратлари “Ал-Тижор ал-Наманган” исминда бир газета чиқарарға сўраб ариза берди. Бу зот 1908 йилда Наманганда бир матбаа очган эди. Бу йил “Кутубхонаи Исҳоқия” исминда кутубхона очиб, турк, татар, ўзбек тилларинда бўлгон адабиёт китоблари олдирди. Ҳозир газета чиқармоқ ҳаддиндадир. Чин кўнгилдан муваффақият тилаймиз”[7].

Маърифатчиликнинг янги тўлқинида “Самарқанд”, “Садои Туркистон”, “Садои Фарғона”, “Бухорои шариф”, “Турон”, йилда эса “Эл байроғи”, “Кенгаш”, “Хуррият”, “Улуғ Туркистон” газеталари, “Ойна” журнали каби оммавий ахборот воситалари ҳам пайдо бўлди. “Ойна” журналининг 68 та сони

нашр этилган бўлса-да, унда Франция билан Япония оралиғида жойлашган мамлакатлар ва халқлар ҳаёти ҳақидаги маълумотлар билан бирга, XX асрнинг 10-йилларидаги жаҳон сиёсий-ижтимоий, маданий ва маиший ҳаёти лавҳалари ҳам акс эттирилган эди. “Ойна” газетаси орқали Маҳмудхўжа Бехбудий ўзининг “Ёшларга мурожаати”ни эълон қилади. Унда “Ва сизларни озгина илми замоний билганингиз, албатта, наф келтурди ва алҳамдулиллоҳ дини мубинға ҳам яхши муътақидсиз ва бу илмий замоний эътиқодингизни бузмади. Зотан исломият шундай бир дини матин ва қобили тараққийдурки, на қадар илми замоний кўб ўқуса, инсонни яна дини исломға шунча ақидаси мустаҳкам бўлур. Чунончи, илми замоний кўб ўқуғон Оврupo уламоларини(нг) энг номдор ва давлатликларидан мусулмон бўлуб тургонлари жаридахонларға маълумдур. Бас, сабаб бўлдики, илми замоний исломиятға зарар қилмоқ нари турсун, фойда этар. Энди матлабға келайлук...”[8] деган фикрларни билдиради. Бу фикрлари билан у диний билимларнинг замонавий билимларга зарари йўқлиги ҳақида фикр билдириб, ёшларга ҳар иккила илми ўрганишининг зарурлиги ҳақида мурожаат қилади. Бундан кўриниб турибдики, “Ойна” журнали асосан ёшларни илм-маърифатга тарғиб қилган. Бу борада журнал ўлканинг саҳоватли, ватанпарвар инсонларини ҳам бу масалага жалб этганлигини кўраимиз.

Мазкур давр ҳақида фикр билдирар эканмиз, ўлка халқлари маърифат, илм-фан масалаларида жаҳон ҳамжамиятидан орқада қолган бўлиб, миллий анъаналар, урф-одатлар, айниқса, муқаддас ислом дини анъана ва қоидалари ўрнини турли бидъат ва ҳурофотлар эгаллаб бормоқда эди.

Тарих / История / History

Шунинг учун ҳам жадидлар барча имкониятлардан оқилона фойдаланишга ҳаракат қиладилар. Улар ўз чиқишларида миллий ва диний урф-одатларни тарғиб қилиш масалаларига алоҳида эътибор қаратишди[9].

Жумладан, оила тарбияси ҳақида Ҳожи Муин шундай ёзади. “Исломиятнинг аввалги асрлариндаги мусулмонлар оила тарбиясига аҳамият бериб, эркак ва қиз болаларини ўқита бошладилар. Хотунлар ҳуқуқини риоя этдилар. Ва шул сояда маориф ва маданият йўлига қадам қўйиб, улуғ бир қувват ҳосил этдилар. Озгина вақтда дунёнинг қисми аъзамини ўзлариға қаратдилар. Ул асрларда ислом дунёсинда эрлар қаторинда хотинлардан ҳам қанча олима ва шоира, муҳаррира, хатиба, адиба ва фақиҳалар етишган эди”[10], деган фикрларини ўқиш орқали мазкур даврда ислом дининг асосий талабларидан бири ҳар бир эркак ва аёлга илм олишнинг фарзлиги баён қилинмоқда. Шунингдек, тадқиқот ишимизнинг мазмунини ташкил қилувчи “Фуқаҳо” жамиятининг нашри афкори ҳисобланган “Изҳорул-ҳақ” журналида Мулла Раҳимхон имзоси билан “Масала” деб номланган ва 13 апрель 8-жузъида Собиржон Ғанизода имзоси билан “Ибтидоий мактабларимизнинг тартибсизлиги ёхуд тараққий йўли” сарлавҳали мақоласида “...Мактаб ва мадраса бир миллатнинг ҳатто баниодамнинг даражаи тараққий ва таолийси деб бўладур. Фақат тараққий ва таолийни мактаб ва мадрасаларни кўплиги ила бўлмайинча, балки низом ва тартиблик бўлуб, яхши идора этилмоғи ила бўладур. Дунёда мавжуд миллатлар тараққийни ибтидоий мактаблардан бошларлар. Ҳақиқатан тараққий ва таолий учун биринчи йўл ва асосул-асос

мактабдур”[11], деган фикрларни кўришимиз мумкин.

Туркистоннинг илмий салоҳиятини юксалтириш, ёшларни хорижий мамлакатларга таҳсил олишга юбориш билан боғлиқ маданий жараёнларга оид кўплаб маълумотларни ўша даврдаги миллий даврий матбуот саҳифаларидаги маълумотлардан олиш мумкин. Бу даврда матбуот саҳифаларида янги мактабларнинг фаолиятидаги камчиликлар ҳам рўй-рост айтилган. 1909 йилнинг 10 сентябрида “Туркистон вилоятининг газети” саҳифаларида чоп этилган “Самарқанддан мактуб”[12] мақоласида муаллифнинг таъкидлашича, бир шаҳарда учта янги мактаб бўлса, уларнинг барчаси алоҳида усул билан, бир маромномага асосланмаган ҳолда иш олиб бораётган эди. Муаллифнинг фикрича, агар Туркистондаги тахминан 50 та янги мактаб алоҳида дастурлар бўйича дарс олиб борсалар, уларнинг зарари эски мактабларникидан ҳам кучли бўлади. Беҳбудий жадид мактабларининг шу даврдаги аҳволи, айниқса, уларнинг ўқув дастури қониқиш ва талабга жавоб бермаслигидан қаттиқ изтироб чеккан эди. Маҳмудхўжа Беҳбудий 1907 йилда Андижон, Марғилон, Қўқон, Хўжандга бориб, усули жадид мактабларининг аҳволи билан танишгани, уларнинг ҳеч бирига география ва тарих фанлари киритилмаганлигини афсус билан таъкидлаган.

Россия империяси ҳукумати ўлкада янги усул мактабларининг халқ орасида обрўси ошиб кетаётганидан қаттиқ хавотирга тушган эди. 1909 йилда Фарғона вилояти ўқув юртлари инспектори О.Егоров Туркистондаги рус-тузем мактабларининг аҳволига бағишланган махсус кенгашда бу ҳақда

Тарих / История / History

шундай деган эди: “Яқин келажакда янги усулдаги мактабларнинг кенг ёйилиши ва уларга нисбатан маҳаллий аҳоли эътиборининг кескин ортиб бориши билан рус-тузем мактаблари батамом хароб бўлади”.[13] Усули савтия мактабларининг очилишини Россия империяси ҳукумати қаттиқ назорат остига олади. 1909 йилда Туркистон ўқув округи қошида махсус комиссия ишлаб чиққан “Фармойиш”га кўра, бундай мактаблар очиш учун махсус рухсатнома олиниши керак эди, уни очиш ва унда ўқитиш ишлари фақат сиёсий жиҳатдан ишончли бўлган кишиларгагина берилган ҳамда қайси миллат болалари учун очилган бўлса, унинг муаллимлари фақат ўша миллатга мансуб бўлишлари лозим эди. Бундан ташқари, мазкур мактабларда фақат Россияда цензура рухсати билан чоп этилган китоблар асосида ўқитиш мумкин эди. Бу билан мактабларда фойдаланилаётган Туркияда чиққан дарсликлардан фойдаланиш ман қилинганди. Шунингдек, бу мактаблар рўйхатга олиб борилган ва рўйхатдан ўтмаган мактабларнинг фаолият юритишига йўл қўйилмаган[13]. Фармойишда ўқувчилар қайси миллатга мансуб бўлса, муаллим ҳам шу миллатдан бўлиши керак, деб таъкидланишидан мақсад татарлар томонидан очилган мактабларни ёпиб ташлаш эди ва шундай қилиниши туфайли янги мактаблар сони анчага қисқариб кетган[14]. 1915 йилнинг 5 ва 8 ноябрида “Туркистон вилоятининг газети” саҳифасида рус-тузем мактаблари ва янги усул мактабларининг ўқув дастурлари таққослаб кўрсатиб берилган[15].

Жадидчилик математика, география ва бошқа фанларнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётни тезлаштиришдаги алоҳида аҳамияти

тушунган ҳолда анъанавий таълим билан бир қаторда янги усул мактабларини ташкил қила бошладилар. Жадид мактабларининг, янги усул мактабларининг устунлик томонлари ҳақида маълумотлар берилади. 1910 йилга келиб бундай мактаблардан ўлканинг турли жойларида 50 га яқини ташкил этилди. Тошкент ва Қўқон жадид мактабларининг йирик маркази бўлиб қолди.

Ҳожи Муиннинг 1913 йилда чоп этилган “Адабсизлик сабаби ва унинг чораси” номли мақоласида фикримизга далил бўлувчи қуйидаги сатрларни учратамиз: “... Ҳозир бизларни ким тарбия этар? Уйда ота-онамиз, мактабдаги хат ва саводзада мулломиз ва кўчалардаги бад-ахлоқ авомимиз тарбия этадурми? Бас, бизларнинг мураббийимиз мана шулар бўлган ҳолда, биз қайдан адабли бўлайлук, тирикчилик қилайлук. Хайр, ҳолимиз шундай экан, мунинг айби кимгадур ва мунинг иложини ким айтар? Шубҳасиз, бу ҳолимиз учун айбдор масъул уламомиз ва қадимги мусулмон мансабдорларимиздур. Ва мунинг иложини топмоқ ҳам аларга оид ва лозимдур. Агарда хонларимиз, улуғларимиз ва руҳонийларимиз ўз зиммаларидаги вазифаларини адо қилиб келсалар эди, биз мусулмонлар бу кунда мундай разил суратда жоҳил ва беадаб бўлуб қолмас эдук. Бизнинг бахтсизлигимизга қаршу улуғларимизнинг ва хонларимизнинг ўз эҳтиёжимизга ярарлик илмлари йўқликидин бўлди. Энди замонимизга мувофиқ янги асбоб керак. Эски юнон исхулостики[13] бу 20-асрда ярамайдур.

... Истиқболимизга ярарлик асбоб ва олим одам тайёрламоқ керак. Аввал, Русия мадрасалари каби жойларга талаба юборуб яхши муаллим ва

Тарих / История / History

тараққийпарвар уламо етишдирайлук. Сўнгра аларга мактаб ва мадрасалар очуб беруб ўз авлодимизни яхши ўкутайлук ва тарбия этдурайлик.

Агарда биз Туркистон мусулмонлари ушбу кундан бошлаб мазкур чораларга ташбиш этсак, ўн йилдан сўнг ишимизни бир тартибга солуб, андоғларга муҳтож бўлмай ўз вазифасини билмайтургон мусулмон улўғлар ўрнини янги тараққийпарвар ёшларимиз ишғол этар ва биз ҳам ул вақт мақсудимизга етгон бўлурмиз...”[16]

1917 йил февраль инқилоби бошларига келиб чор ҳукумати томонидан Туркистонда 4 мингдан ортиқ бола ўқийдиган 100 га яқин янги усулдаги мактаблар рўйхатдан ўтказилган, шулардан: 39 таси Сирдарё, 30 таси Фарғона, 18 таси Еттисув, 5 таси Самарқанд вилоятларида жойлашган. Уларнинг ҳаммаси хусусий маблағлар ҳисобига фаолият юритган[13].

Хулоса

Мақоламиз интиҳосида буюк маърифатпарвар бобомиз Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг ўтган асрнинг бошидаёқ “Дунёда турмоқ учун дунёвий фан ва илм лозимдир, замона илми ва фанидан бебаҳра миллат бошқаларга паймол бўлур”, деган ҳаққоний фикрлари нафақат XX асрнинг бошларида Туркистон аҳлининг онгу шуурини уйғотишга даъват этгани, балки бугунги XXI асрда ҳам ўзнинг мазмун-моҳиятини йўқотмаган, десак муболаға бўлмайди.

**Фойдаланилган адабиётлар
рўйхати:**

1. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси

Тарих институти фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида”ги Қарори // Ўзбекистон овози. 1998 йил 28 июль.

2. Расулов А.Н. Туркистон ва Волгабўйи, Уралолди халқлари ўртасидаги муносабатлар тарихи (1917-1924 йй.). Тарих.фан.док. ... дисс. –Наманган. 2005. –Б.282. Жалолов А., Ўзганбоев Ў. Ўзбек маърифатпарварлик адабиётининг тараққиётида вақтли матбуотнинг ўрни. –Т.: Фан, 1993. – Б.64
3. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Республикаси Давлат кутубхонаси F-63 - F-73 – инв “Тараққий” газетаси. 1906 йил, 1-сон, 1-бет.
4. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Республикаси Давлат кутубхонаси F-63 - F-73 – инв. “Тараққий” 1906 йил 14 июнь (янги ҳисоб билан 27 июнь).
5. Мунавварқори Абдурашидхоновнинг “Бизнинг жаҳолат – жаҳлий мураккаб” // “Тараққий”, 1906 йил, 1-сон
6. “Фан ва турмуш”, журнали Тошкент. 1990, 1-сон, 14-бет.
7. Туркистон вилоятининг газети. 1908. –№56.
8. Вақт. 1913. –№ 1324
9. Авлоний А. “Бурунги ўзбек вақтли матбуотининг тарихи”.// “Туркистон” газетаси. 1924 йил 24 июнь, 295-сон
10. «Ойна» журнали, 1914 йил, 39-сон, 922–924-бетлар.
11. Ҳожи Муин «Оила тарбияси». «Меҳнаткашлар товуши» газетаси, 1918 йил, 9 июль.

Тарих / История / History

12. Мулла Раҳимхон. “Масала”. “Изҳор ул-т ҳақ” журналининг 1918 йил 14 март 4-жузъи.
13. Самарқанддан мактуб. // Туркистон вилоятининг газети. 1908, 69-сон (мақола муаллифи кўрсатилмаган,
14. ЎзР МДА. 47-фонд, 1-рўйхат, 797-иш, 75-варақ. ЎзР МДА. 47-фонд, 1-рўйхат, 926-иш, 109-варақ, ЎзР МДА, Р-461-фонд, 1-рўйхат, 1021-иш, 18-варақ.
15. Татар муаллимларининг фаолияти чекланганлиги тўғрисида А.Исоқбоевнинг “Туркистон ижтимоий – сиёсий ва маданий ҳаётида татар бошқирд маърифатпарварларининг фаолияти (XIX аср охири – XX аср бошларида).
16. Сравнение программ русско-туземных школ и новометодных мактабов. // Туркистон вилоятининг газети. 1915, №84, 85.